

Частина перша

**У Польщі,
1939–1940**

Татарський перевал¹

I

Війна 1939 року застала мене на моїй малій батьківщині, в закутку Східних Карпат, на селі. Тієї пам'ятної неділі, 17 вересня, почувши по радіо новину про те, що Советський Союз перетнув східні кордони Речі Посполитої, «щоб запобігти несподіваним ускладненням» і т. ін., а до того ще й уважно прослухавши виступ народного комісара Молотова², я вирішив перебратися до Угорщини. Поки що зі старшим сином, який саме приїхав у відпустку з Англії і мав повернутися якомога швидше, щоб завершити докторську роботу з фізики. Крім того, з двома друзями, які у мене гостювали: відомим письменником з Варшави³ і капітаном Війська польського. Я вирішив в Угорщині перевірити, чи буде ситуація хоча б трохи сприятливою для нас, виклопотати швейцарські візи, а потім «якось» спровадити до Угорщини сім'ю.

¹ В сучасній географічній номенклатурі цей перевал називається Яблуницьким, він розташований на межі Івано-Франківської та Закарпатської областей. (Тут і далі, якщо не зазначено інакше, примітки наукового редактора.)

² Народний комісар – у СССР міністр; В'ячеслав Молотов (1890–1986) у 1939–1949 роках керував відомством закордонних справ, саме він підписав 23 серпня 1939 року разом із Йоахимом фон Ріббентропом пакт Гітлера-Сталіна, який започаткував Другу світову війну.

³ Йдеться про видатного польського есеїста, поета і літературознавця Єжи Стемповського (Jerzy Stempowski, 1893–1969). Див.: Stempowski J. *W dolinie Dniestr. Pisma o Ukrainie*. – Warszawa: Biblioteka „Więzi”, 2014. – S. 144 (przyp. 2).

Щоб заспокоїти мозок, переповнений припливом думок і турбот, я вирішив провітритись. І пішов до парку під лісом, можливо, також попрощатися з родинною садибою. Я проходжався сам по алеї, в кінці якої стояв маленький костелик, так ніби наш приватний, а насправді призначений для гірників і всіх польських католиків нашої слободи. Служба Божа саме закінчувалася, я чув, як під звуки дуже старої, скрипучої фісгармонії співають «Боже, що Польщу», після чого з маленького костелика юрмою висипали діти. Попереду стрибала, але не в бік алеї, а вниз по трав'яному схилу, десятирічна Алінка, моя небога. За нею бігли інші дівчатка, діти гірників. Всі в найрадіснішому недільному настрої, безсумнівно з певним полегшенням, що закінчилася довга співана меса. Серед тих, хто виходив з храму, ніхто ще не знав про найважливішу останню новину. Я поглянув на розбігану дітлашню, і в моїй ще не гаразд провітреній голові шугнула думка: «Вони не знають, що їх чекає». Я тут же забобонно пошкодував, що так подумав, а згодом ще більше. Адже менш ніж через пів року Алінку вивезли окремо, а окремо її матір, і опинилася вона аж в Семипалатинську, в центральному Сибіру.

Трохи пізніше я пішов до свого вісімдесятирічного батька, щоб пояснити йому мотиви мого від'їзду. Він вже знав новину. Мовчазний за своєю природою, батько виглядав геть приголомшеним. Він дивився на кінчики взуття. Це я пам'ятаю – якось так, наче старий буровий майстер на зруйновану свердловину. Я хотів його заспокоїти, але він гордовито мене осадив: «Мені то що! Гуни звідти, гуни звідси, а я маю то в носі». Я висловив стурбованість його здоров'ям, але мій батько нетерпляче перервав мене: «Хто від страху вмирає, тому бздини дзвонять. Думаєш, що смерть ласа на таких, як я? Тьху!» Я сказав йому про свої наміри втікати, він коротко мовив: «Шкода, але треба. Але не гуляй через кордон туди-сюди». Він мене не відмовляв і не зупиняв, лише на прощання сказав: «Ну, зачекай, ще хвильку». І тут же додав: «Ні, ні, йди, бо вже пізно».

Навіщо вирушати? Навіть покровитель мандрівників і волоцюг Одиссей, а до того ще завойовник і руйнівник міст, відтягував і хитрував перед тим, як обрав таку кар'єру, кажуть, навіть прикидав-

ся божевільним, коли по нього прийшли Атріди. Проте голос народу переміг, йому довелося від'їжджати.

Але в цьому випадку чому б не залишитися? Ми мали, окрім нафтових свердловин, цієї досить старої і виснаженої нафтової копальні, яку мій батько завжди називав «крапальня», рільниче господарство і великий сад. Можна було очікувати, що навіть після того, як земельні ділянки сяк-так розпарцелюють, для утримання нам залишиться вдосталь. За кордоном я не мав ані грошей, ані перспектив роботи. Валюти чи золота не мав взагалі. Зате мав понад п'ятдесят років і не очікував жодної явної небезпеки.

Однак перед моїми очима одразу виринула нездоланна стіна, що відокремить мене від усього нашого світу. Єдине я знав, що з приходом советів настане повна ізоляція від світу і щось на зразок перманентного воєнного стану. Крім того, доведеться ганятися за кілограмом цукру, шукати знайомства, щоб роздобути устілки, доведеться багато часу марнувати в чергах. А до того ще й доведеться вдавати вдячність, а навіть захоплення не тільки вождями советського режиму, але навіть якимись провінційними касиками. Ні, це не для мене.

Саме ці мотиви я пояснив власникові популярного серед туристів притулку в Жаб'юму понад Черемошем, св. п. Лейзорові Ґертнерові, коли той відмовляв мене від втечі. І з його думкою я дійсно рахувався, бо він серед моїх знайомих був єдиною людиною, хто ще за десять днів до цього досить чітко передбачив наближення советської окупації. Тоді він прошепотів мені: «Я не можу спати по ночах. Вони обов'язково сюди прийдуть!»

Вирішувати було нелегко, але це треба було зробити негайно, прямо зараз. Війну з німцями у нас прийняли всі, здається, навіть пацифісти. Але з советами? Що це? Напад, протекторат для захисту від німців, чи свавільне захоплення? Отож, хтозна, чи коли б довелось жити на одне або два покоління раніше, тоді, коли люди й кроку не робили без оракула, я б не пішов за рішенням чи порадою до гуцульського мольфара чи хасидського рабина з Кутів або Косова. В нашій сім'ї з такими мольфарами радилися, і то навіть у дуже важких випадках, таких, як наприклад, небезпечні хвороби. Потім пам'ятали

довго і чітко, що порада була безсумнівно слухною. Мольфари чули шепоти вітру, шепоти води, до того ж вони радо віщували з реву корови, а рабини з книг, де було багато натяків, бо вони знали багато прецедентів і аналогій. У мене були лише сумніви, чи у старих книгах віднайдеться настільки чудернацький і несподіваний прецедент. Та згодом я переконався – будь-що, сказане мені цими віщунами, було би більш розумним і чесним, ніж те, що пророкували політики. Читача, який крутитиме носом на подібного роду потяг до мольфарів, я хотів би спонукати дізнатися, чи в народному Китаї перестали, як у давнину, шукати пророцтва у книзі, нібито написаній Конфуцієм, що називається «І Цзін», чи її й надалі шанують.

Врешті-решт я згадав традиційну пораду моїх земляків, верховинських газдів: «У разі несподіваного нападу на хату, втікай до найближчого лісу, пильнуй там, оглядайся, повернись, коли нападники заберуться, якщо можливо, відбий хату».

Найближчий «ліс», в якому сяк-так можна було сховатися, був за кордоном, а найближчим кордоном – Угорщина. Щоправда, я ще раніше знав – вся офіційна евакуація рушила до Румунії як країни, пов'язаної з Польщею союзницьким договором, але я також знав, що на такому кордоні, через який масово втікають, панують тлум, паніка та визиск утікачів – дуже прикре явище; так що одразу всього відхочеться. Я вибрав Угорщину. Але звідки я знав, що угорці нас впустять, чи, може, виконуючи наказ центральної влади, згідно із загрозливою зміною в дипломатичних звичаях, видадуть нас німцям? На такі сумніви я відповідав, що угорців знаю давно – союз союзом (а вони вже були близькі з німцями), та їхні почуття до поляків спираються на традиції, давніші за кон'юнктуру сьогоdnішнього дня, вони є і залишаються незмінними. Окрім того, ходили чутки, що Німеччина власне нещодавно вимагала від Угорщини пропустити свої війська до Польщі, і що угорці відмовили. Отож, врешті-решт ми спиралися на почуття і поголоски, точно не знали нічого, тим більше, що ситуація була новою, абсолютно несподіваною. Треба було ризикнути. Я вирішив зробити спробу, щось на кшталт невеликої розвідки.

Попри те, що час квапив, перш ніж рушити, я присвятив кілька годин досить ретельному переглядові наших книжкових шаф і полиць, аби випередити офіційний советський обшук. Не тому, що я спеціально збирав якісь антисовєтські книжки, але на випадок, якби ними зацікавилася славетна і начебто пильна советська поліція. Хай там як, у нас було чимало російських і українських книжок, а також багато таких, що вийшли на еміграції, а видавничий рух на еміграції до недавнього часу був дуже жвавий. Крім літературних творів, там були також унікальні мемуари з часів громадянської війни, невибагливі, але часто з політичним забарвленням, а також соціологічні та статистичні публікації, такі як напр., безцінні «Вопросы деревни» – місячник, що його свого часу видавали російські есери в Берліні. На щастя, бібліотека була с'як-так впорядкована, і ці видання стояли в одній шафі і в одному її кутку. Ми ретельно вибрали їх і спалили, що вважали правильним, аби не загрожувати тим, хто мав залишитися, адже думаючи про Росію, ми пам'ятали царську поліцію та її обшуки. Щоправда, жаль було всіх цих людських голосів, цих книг, багато з яких швидко і назавжди зникли з книжкового ринку. А тоді у нас ще не було стільки уяви, аби припустити, що всі наші книги, чи майже всі, будуть знищені. Тому дехто з домашніх одразу мужньо протестував проти цієї операції. Бо ж ми, пояснювали вони, не советські громадяни, а громадяни Польщі, а тому, хоча хтось і окупує нашу країну, та щодо нас не має жодного права. Адже врешті-решт заборони посідати такі книжки не було, і тільки тоді, коли окупаційна влада видасть таке розпорядження, можна буде подумати про їх вилучення. Незважаючи на такі цілком розважливі голоси, я твердо здійснив всеспалення книжок. Довкола наших голів, схилених над темними нутрощами книжкової шафи, кружляли різні тіні й тривоги. Як з'ясувалося пізніше, тло для цих тривог було, по суті, смішним, проте, як здавалося, цілком зрозумілим. Бо та влада, що наближалася, багато в чому відрізнялася від царської. Царська влада була вельми наївною, позаяк під царським правлінням ті чи інші інтелектуали могли мати вплив.

Адже існували приватні друкарні, приватний власний папір, були відносно незалежні університети і книгарні. А тепер? Нові жорсткі уряди знали, що так званий інтелектуал повинен бути нешкідливим, і що для того, аби залишатися десь поблизу книжок, він може стати корисним, взятися прислужувати державі, а в результаті перестане бути інтелектуалом, адже у порожнечі місця для інтелектуалів немає. Такий уряд не боїться ані інтелекту, ані будь-якої свідомості, яка б кивала пальцем у чоботі, а боїться він одного: глухого опору широких мас, особливо селян, оскільки на них ще не має узди. Можливо, навіть не так опору, як інертного мовчання стихії.

II

Ранесенько 18 вересня ми опинилися на угорському кордоні, на перевалі, що споконвіку називається Татарським¹. Там, над притокою Прута, що називається Прутець, терен піднімається повільно і лагідно, а гори і полонини приязно знижуються і розширюються в природні ворота, так ніби хочуть без труднощів пропустити втікачів. Століттями Татарський перевал полегшував втечу до Угорщини іноді навіть великих груп людей, які, взявши зі собою небагато майна, нерідко рятуючи життя, утікали від раптових набігів і походів татар. А були це переважно розбійні походи за так званим ясиром, що мали на меті в основному викрадення людей. Їх часто фінансували работорговці, як тільки на ринках Малої Азії на цей товар виникав попит. Ці озброєні розбійники нападали зненацька, непомітно прослизаючи степами до поселень, знищуючи добуток сіл і містечок, вбиваючи старих і всіх непридатних для ясиру, нерідко викрадаючи багато людей. Через раптовість нападів і розлогість краю, а також стрімкий рух татарських орд військам Речі Посполитої було важко наздогнати нападників і відбити ясир. Протягом століть пологий і затишний Татарський перевал зажив вельми сумної слави.

¹ Інші назви: Яблуницький, Ясінський перевал, Беркут.